

TATAR GELENEKSEL ÇALGILARININ HALK EDEBİYATINDAKİ GÖRÜNÜŞLERİ*

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ТАТАР

THE APPEARANCE OF TRADITIONAL TATAR INSTRUMENTS IN FOLK LITERATURE

Yard. Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN**

ÖZET

Tatar Türklerinin geleneksel çalgılarıyla ilgili en eski bilgilere biz bir halkın geçmişteki yaşam tarzı, gelenekleri, çaldığı müzik aletleriyle ilgili bilgileri bugüne ulaştırmakta eşi benzeri olmayan mitolojik hikâye, masal ve destan gibi türlerde rastlarız. Onlarda çalgıların sadece adları değil, ne gibi malzemedен nasıl bir durumlarda (kahramanların başları dertte olduğu, memleketlerine veya sevdiklerine özlem duydukları zaman) yapılması da anılır.

Masal, efsane ve destanların birçoğu Tatarların göçebe hayat sürdürdükleri bir dönemde ortaya çıktıklarından dolayı onlarda anılan çalgılar da genelde göçebe hayat sürdüren bütün Türk toplumları için ortak olanlardır: *kopuz*, *dombra*, *davul*, *saz*, *sornay*, *kuray* (kaval). Fakat XVII. Yüzyıldan itibaren Tatar Türklerinin kullandıkları müzik aletleri değişikliğe uğrar: *Kopuz* ile *dombradan* ziyade *ckripka* (keman) ve *garmun* (akordeonu andıran bir çeşit çalgı) gibi çalgılara üstünlük verilir. *Dombra* ile *kuray* da tabii kendi önemini kaybetmez.

Günümüzde ise Tatar Türklerinin millî bayramlarında ve dostluk meclislerinde çaldıkları müzik aletlerinin içinde göçebe hayatı hatırlatan *kuray*'ın yanında *garmun* bilinir. *Garmun* adlı çalgı, masallarda da anılmasına rağmen daha çok türkülerde ve manilerde dile alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler :

Tatar, Tatar müzik aletleri, Çalgılar, Millî Kültür, Halk Edebiyatı.

* Bu makale, Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı ile Kocaeli Üniversitesi işbirliğinde gerçekleştirilen “Halk Müziğinde Çalgılar Uluslararası Sempozyumu”nda (Kocaeli, 14–16 Aralık 2007) bildiri olarak sunulmuştur.

** Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi - Muğla / TÜRKİYE

ABSTRACT

The earliest evidence concerning the traditional instruments of Tatar Turks derives from the literature such as mythological narrative, story and legend which renders the excellent information about the life style, traditions and the musical instruments of a society. Besides, this literature contains not only the names of the instruments but also the means of their production and its circumstances (when the heroes had troubles and longed for their contries and beloveds).

It is because of the fact that most of the stories, myths and legends appeared during the nomadic life of Tatars, the instruments used by them represent the ones common for all the Turkic nomadic societies: *kopuz*, *dombra*, *drum*, *saz*, *sornay*, *kuray* (pipe). However, the musical instruments used by Tatar Turks modifies: *ckripka* (violin) and *garmun* (similar to accordion) becomes more popular than *kopuz* and *ckripka* (keman) and *dombra*. Both *Dombra* and *kuray* naturally do not lose their popularity.

Both *kuray* and *garmun* are known in present days, which are played in the national festivals and traditional banquets of Tatar Turks and recall their nomadic life style. *Garmun* is mentioned in ballads and in traditional Turkish quatrain forms more than in stories.

Key Words :

Tatar, Instrument, National Culture, Folk Literature.

РЕЗЮМЕ

Самые первые упоминания о музыкальных инструментах татар мы можем найти в таких жанрах татарского народного устного творчества, правдиво изображающих уклад жизни, традиции и обряды этого народа, как мифы, сказки и эпос. В них упоминаются не только названия национальных музыкальных инструментов, но и то, из какого материала они изготавливаются и что послужило поводом для их изготовления (например, тоска по родине, по возлюбленной и т. д.).

В силу того, что многие сказки, легенды и эпические произведения были созданы в период кочевого образа жизни татар, упоминающиеся в них музыкальные инструменты являются общими для всех тюркских народов: *копуз*, *домбра*, *давул*, *саз*, *сорнай*, *курай*. Однако уже с XVII. века музыкальные инструменты, на которых играли татары, начинают претерпевать серьезные изменения: доминирующее положение в музыке начинают занимать скрипка и гармонь. Однако не смотря на это татары продолжают в этот период играть и на таких инструментах, как *домбра* и *курай*.

Сегодня татары, отмечая национальные праздники и семейные торжества, с любовью играют как на *курае*, сохранившем воспоминания о кочевой жизни, так и на *гармони*, являющейся частью европейской культуры. Надо заметить, что в устном народном творчестве татар *курай* и *гармонь* чаще упоминаются в лирических жанрах - в протяжных и коротких лирических песнях.

Ключевые слова :

татары, татарские музыкальные инструменты, национальная культура, народное творчество.

Giriş

Tatar Türkleri en eski dönemlerden itibaren bütün başka Türk boyları gibi sanata, ayrıca müziğe büyük ilgi duymuşlardır. Tatarlar, içlerinde olan duyguları dışarıya vurmak için tarih sürecinde çeşitli çalgılar yaratmışlar ve halkın hayatında yer alan tek bir bayram, müzik aletleri çalmadan, onların eşliğinde türkü söylemeden ve oynamadan geçmemiştir.

Çalgılar, bir halkın tarihi, millî kimliği ve hayat tarzı ile yakından ilgilidir. Tatar Türklerinin en erken dönemlerde severek kullandıkları çalgıların çoğu ne yazık ki günümüze ulaşmamış, halk tarafından unutulmuş durumdadır. Tatarların geleneksel çalgıları, *kuray* (kaval), *kubız* (kopuz), *dumbra* (dombra), *sornay* (zurna), *göslä* (kanuna benzer bir çeşit saz), *skripka* (keman) ve *garmun* (akordeona benzer bir tür çalgı) olarak bilinir. Bu çalgılar, sevilerek çalınıp Tatar halkının hayatında özel yer tutmuşlardır.

Geleneksel çalgılarla ilgili en eski bilgilere, halkın geçmişteki yaşam tarzını, geleneklerini, inançlarını, giyim-kuşamını, mutfağını ve çaldığı müzik aletleriyle ilgili bilgileri bugüne ulaştırmakta eşi benzeri olmayan mitolojik hikâye, masal, destan ve türkü gibi türlerde rastlarız. Onlarda çalgıların çeşitleri, halkın yaşadığı döneme göre değişmektedir. Efsane, destan ve masallar (son iki yüzyılda ortaya çıkan masallar hariç) Tatarların göçebe hayat sürdürdükleri bir dönemde ortaya çıktıklarından dolayı, onlarda anılan çalgılar da genelde göçebe hayat sürdüren bütün Türk toplumları için ortak olanlardır: *Kuray*, *kubız*, *dumbra*, *davilbaz* (davul) ve *birgi* (boru). Daha sonraki dönemlerde, onlara *sornay*, saz, tanbur gibi çalgılar da eklenir. Son iki yüzyıl içinde Tatarlar artık bütün bu müzik aletlerinden ziyade daha çok *ckripka* (keman) ve *garmun* gibi çalgılara üstünlük vermeye başlamışlardır. Öz Tatar çalgılardan ise günümüze kadar kendini korumuş olanı, *kuray'dır*.

Tatarların en eski dönemlerde kullandıkları çalgılarla ilgili bilgilere, kaynağını halkın tarihinden, kültüründen, hatta yaşadığı coğrafyadan alan ve bir milletin kimliğini ve karakteristik özelliğini belirleyen halk inanışlarında da rastlarız. Meselâ, mitolojik varlıklarla ilgili ve orman yarattığı olan *Şürelî*'yi anlatan bir hikâyede *kubız* anılmaktadır: “Bir gün bir çoban ormanda at güderken gece yanına ayı gelmesinden korkup ağaç başına çıkmış ve kopuz çalmaya başlamış. Bu kopuz sesini duyan orman yarattığı *Şürelî*, çobanın yanına gelip ağaç altında oynamaya başlamış” (Tatar Mifları 1999: 71). Kopuz, en eski Türk halk çalgısıdır. Bu çalgı Orta, Batı ve Kuzey Asya'da yaşayan Türk boylarında değişik biçimlerde kullanılmaktadır. Tatar Türkleri tarafından daha çok ağız kopuzu kullanılmıştır. Günümüzde bu tür kopuz artık halk müzik toplulukları ve sanatçılar tarafından çalınmakta olup, halk içinde önemini –maalesef- yitirmiş durumdadır.

Tatar halkının tılsımlı masallarında da çalgılar yer almaktadır. Meselâ, “Gülçiçek” masalında zalim kaynanadan ağabeyinin evine kaçan Gülçiçek adlı bir kızın hikâyesi anlatılır. Gülçiçek, karanlık ormandan köyüne doğru yol alırken, onu

yeniden evine hapsetmek için kaynanası bir kurt kılığına girip peşine düşer. Artık kurtulmaktan umudunu kesen Gülçiçek saçının birkaç telini alıp ağabeyine götürmesi için sığırcığa yalvarır. Sığırcık bu saç tellerini Gülçiçek'in ağabeyinin oturduğu evin bahçe kapısına tutturur. Ağabeyi saç tellerini görünce “Kara atım burada kaşınıp dururken yelesinden iki tane kıl kalmış” diye onları evine götürüp *dumbrasına* tel yapar. Gülçiçek'in yengesi ise bu *dumbrayı* çalıp oynamaya başlar ve o an saç telleri dile gelir:

*Biyi-biyi uynama,
Bilgenäyem avırta,
Tibä-tibä uynama
Tübälärem avırta...*

*Oynaya oynaya vurma,
Belim ağrıyor.
Teperek teperek vurma
Tepem ağrıyor.*

(THİ Äkiyatlär, 1971: 171)

Bu hâle şaşkın kalan yengesi *dumbrayı* eşine, yani Gülçiçek'in ağabeyine uzatır. Bu sefer *dumbraya* yerleştirilen saç telleri dile gelip Gülçiçek'in zor duruma düştüğünü ve ağabeyinden yardım beklediğini söylerler. Böylece *dumbra*, masal kahramanının hayatını kurtarır. Ayrıca, masalda *dumbra* telinin at yelesinden alınan bir-iki kıldan yapıldığı doğrultusunda da bilgi verilmektedir.

Tatar halkının “Kuş Arayan Han Oğlu” adlı başka bir tılsımlı masalında ise masal kahramanı, babasının evinden et çalmakta olan Han'a ait bir kuşu yakalarken, nefesine sahip çıkamayıp kuşun yanındaki tahta dokunur ve gürültü çıkarır. Bu gürültüyü duyup uykusundan kalkan han, yiğidi ele geçirir ve ceza olarak da ona başka bir hanın altın *dumbrasını* getirmesini emreder. Anlaşıyor ki Türk topluluklarında *dumbra*'yı sadece sıradan halk vekilleri kullanmamış, bu çalgının han sarayında dahi özel yeri olmuş ve o, değerli eşyalardan sayılmıştır. Tabii, burada hanın önemine binaen *dumbra* da sıradan bir malzemedenden değil, altından yapılmıştır.

Dumbra ile ilgili bilgilere kahramanlık destanlarında da rastlarız. Müzik aleti çalma, bir kahramanın elde ettiği çeşitli hünerlerden biridir ve o, destanların içeriğine duygusalılık kazandırır (THİ Dastannar, 1984: 23). “Hikayeti İsa Oğlu Amet” adlı Tatar destanında kahramanın oğlu Saçlı, küçüklüğünde ailesinden ayrı düşer ve sonra babasına kavuşunca çeşitli hünerler öğrenir. Onlardan biri de müzik aleti çalmadır. Bu destanda *dumbra* ile kopuz yan yana anılmaktadır. Kıpçak boyları ve Özbeklerde yaygın olan “Alıpmemşen” (ya da başka sürümlerde “Alpamşa”) destanında da kahramanın *dumbra* çaldığından bahsedilmekte. “Kör Oğlu” destanının Kazan Tatarlarına özgü varyantında da Kör Oğlunun güzel *dumbra* çaldığı söylenir. Ayrıca bu destanlarda verilen daha bir değerli bilgi vardır: Bir kahraman müzik aletini eline genelde canı sıkkın ya da başı dertte olduğu zaman alır. Örneğin, Alıpmemşen *dumbrasını* eline karısının düğününde ona kendini belli etmek için alır. Kör Oğlu da *dumbrayı* zindana atılınca can sıkıntısını gidermek için çalar. “İdegey” destanında da İdegey'in oğlu Nuradın'ın elinde *dumbra* ile dolaştığını görürüz. Fakat burada *dumbra* tatsız bir olay içinde yer alır:

Kızgın olduğu anda Nuradın, elindeki *dumbra*yı babasına fırlatıp onun gözünü çıkarır.

Tatar atasözleri ve deyimlerde de en sık adı geçen çalgılar *dumbra* ile *kubız*dır:

Dumbra düğün olan eve yakıştır;

Görücü dilini, dumbracı telini gizler;

Dumbra çalsan da kalkmaz;

Ne de dumbra, ne de ıslık çalmasını bilir;

Kılıkopuzun tellerini çekersen beste çıkar, ağaç tomruklarını çekersen ev çıkar;

Oynatan kopuz değil onun efkârıdır;

Başkasının kopuzuna oynamak

(THİ Mäkallär Häm Äytemnär, 1987: 456–458)

Dumbra ile *kubız*ın sadece Tatarlara değil bütün Kıpçak Türklerine özgü çalgılar olduğunu söyleyebiliriz. Kalmıklar *dumbra*'ya *domr*, Tatarlar ve Kırgızlar *dumbra* derler. *Kubız* da az değişik olup bazı Kıpçak Türkleri tarafından *kopuz* olarak telaffuz edilir. *Dumbra* ile *kubız*, Tatarların hayatında önemlerini yetirmiş olsalar da Kazak Türkleri için bugün de çok önemli çalgılar olmaya devam ediyorlar. Eskiden bu çalgılara her çadırdan rastlanır ve onlar, göçebe hayat sürdüren Kazakların hayatında yer alan en ehemmiyetli eşyalardan sayılırlarmış. Meselâ Harezmi şehri civarında yapılan kazı sonuçları iki telli *dumbra*'nın iki bin yıllık tarihe sahip olduğunu söylüyorlar (Muzikalnoye Naslediye Kazahstana, 1999).

Tatar Türklerinin hayatında eskiden çok önemli olan *kubız* ve *dumbra* ile ilgili değerli bilgiler XVII. yy.da yazılan ve Altın Ordu devleti tarihini anlatan “Defteri Cingizname” adlı eserde yer almaktadır. Altın Ordu devleti sınırları içinde yaşayan Tatarların bir kısmı göçebe hayat sürdürdüğünden, genelde kullandıkları müzik aletleri de *kubız* ile *dumbra* idi. Fakat Kazan Hanlığı döneminden sonra bu çalgıların yerini daha değişik çalgılar almaya başlar. Bunun nedeni, Ruslara yenik düşen Tatarların hayatına XVII. Yüzyıldan itibaren Avrupa medeniyetine özgü olan *skripka* (keman)ın yerleşmeye başlamasıdır. Günümüzde ise *dumbra*'yı yeniden halka kazandırıp onu çalma sanatını yüksek seviyeye ulaştırma yönünde önemli çalışmalar “Ak Kalfak” adlı çocuk folklor topluluğu tarafından yapılmaktadır.

Başka bir “Ak Kübek” adlı, alpların hayatını anlatan destanda ise geleneksel çalgılardan *birği* (boru) anılmaktadır. Kahramanlık destanlarında Alpler savaşa katılmakla beraber zamanlarını genelde avlanmakla geçirmektedirler. Boru, dünya kültüründe daha çok avcılıkta kullanılan bir çalgı türü olarak bilinir. Ak Kübek bu çalgının özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

Bırğım-bırğım bırğırır-ay,

Öne kükkä sırğırır-ay,

Anı işetkän su töbendä balıklar

Töptän töpkä yılışır-ay,

Borum borum bağıırır hey,

Sesi göğe ulaşır hey,

Onu duyan su dibindeki balıklar

Dipten dibe süzülür hey.

*Ağalılar-enelelär
Ata malın talaşır-ay!
Äbägäle-señellelär
İr talaşıp suğışır-ay*

*Ağabeyli-kardeşli
Baba malı için dalaşır hey.
Ablalı-kız kardeşli
Erkek için kavga eder hey.*

(THİ Dastannar, 1984: 84)

Tatar Türklerine özgü “Tülek” destanında ise biz artık müzik aletlerinin sadece isimlerini değil, onların yaratılış nedenini de öğrenebiliriz. *Susılı* adlı su kızına âşık olan ve bu aşkın uğruna karadan ve insanlardan vazgeçip su altı padişahlığına yerleşmeyi bile göze alan *Tülek*, bir müddet sonra vatanını ve yer üzerinde yaşayan insanları özlemeye başlar. Hasreti o kadar büyür ki yüzü sararır, artık ölüm saatinin yaklaştığını düşünür. Bu hasta halinden, bu özlemden kurtulmak için o, duygularını dışarıya vurmaya başlayarak çeşitli çalgılar yapar ve onları o kadar güzel çalar ve bu çalgıların sesi öyle etkiler ki etraftakileri, *Susılı'nun* babası Su altı padişahı onları kendisi için ister. *Susılı*, eşine bu çalgılara benzer başka çalgılar yapıp vermesini, asıl olanlarını da gizlemesini tavsiye eder. “Tülek” destanında geçen çalgıların adları şöyledir: *Gölistan*, *dumbra*, *kıllı kubız* (telli kopuz) ve *kondak*. *Dumbra* ve *kıllı kubız* hariç bu destanda anılan diğer çalgılar bugün Tatar Türkleri için hiç bir şey ifade etmezler. Destana verilen anlatmalar kısmında da bilim adamları onların nasıl bir çalgı olduklarına dair bir bilgi verememişlerdir.

Aşk destanlarında da çalgılar yer alır. Ama bu çalgılar artık *dumbra* ile *kubızdan* ziyade, aşkı daha güzel ifade ettiği düşünülen saz ve *sornaydır*. Meselâ “Tahir-Zühre” adlı destanda Zühre’ye âşık olan Tahir, sevdiğinden ayrı düştüğü zaman inanılmaz bir özlemle tutuşup şiirler yazmaya başlar. Gönlünü bu şekilde rahatlatarak birkaç gün geçirir. Bir gün o saz ve *sornay* çalan bir adama rastlar. Bu çalgıların çıkardığı ses onun kalbinde Zühre’ye olan aşkını yeniler, duygularını taşırır. Tahir bu adamdan saz ile *sornay* çalmayı öğrenir. Bu iş birkaç ay zamanını alsa da o sonunda bu çalgıları çalmakta uzman olur. Tahir’in saz ve *sornay* çalmayı öğrendiğini duyunca Zühre de kendine bir bayan çalgıci bulup ders almaya başlar, o da saz ve *sornay* çalmayı en güzel şekilde öğrenir. Tahir ile Zühre bir birlerine olan duygularını şiir ve beyitlere dökerek artık saz ve *sornay* eşliğinde söylemeye başlarlar ve bu çalgılar, onların duygularını bir birlerine ulaştırmakta bir vesile olurlar. “Alıpmemşen”, “Kör Oğlu”, “Hikayet-i İsa Oğlu Amet”, “Tülek” gibi destanlarda müzik aletlerini genelde bir erkek kahramanın çaldığını görürüz; fakat “Tahir-Zühre” destanında artık müzik aletini bir bayan da çalmaktadır. Bunun sebebi, aşk destanlarında iki kahramanın yer alması ve her iki âşığın da benzer duygularla tutuşup her ikisinin de duygularını sanat aracılığı ile ifade etmeye ihtiyaç duymalarıdır. “Tahir-Zühre” destanında saz ile beraber *dumbra* da anılmaktadır. Mardin şehrine ulaşan kervanda bulunan insanlar çadır kurup sahraya kondukları zaman kervanda kimisi ateş yakar, kimisi su getirir, kimisi de *dumbra* çalar. Bu çalgı sesini zindanda oturan Tahir duyar ve pencereden kervana doğru söylediği şiirde kendisinin de saz çaldığını bildirip şöyle der: “Ben Zühre’mden ayrılınca keder ortağım saz oldu...” Burada saz, hem Tahir’in duygularını

bildirmek için kullanılmakta hem zindandan Zühre'ye selam göndermek için kervancılara seslenme aracı görevini yerine getirmektedir.

“Tahir-Zühre” destanında *dumbra*, saz ve *sornay* yanında başka müzik aletleri de anılır. Zühre'yi, babası başka bir padişahın oğlu ile evlendirmek için düğün yapar ve bu düğünde *sornay*, *görnay* ve *tabel-mebel* (davul) çalınır. Bunların içinden *görnayın* nasıl bir çalgı olduğunu bugün anlatmamız zor olsa da isminden çıkarak büyük olasılıkla *sornay'a* benzer bir müzik aleti olduğunu tahmin edebiliriz.

Tatar halkının tarihini en güzel şekilde yansıtan “İdegey” destanında yukarıda anlattığımız *dumbra* dışında başka müzik aletleri ile ilgili dizeler de vardır. İdegey, Aksak Timur'un kızı Akbilek'i Alp Kara Tiyen'den kurtarıp babasına getirince Aksak Timur onu çalgılar çaldırıp karşılar:

<i>Sornay-körnäy uynatıp,</i>	<i>Zurna, korna çaldırıp,</i>
<i>Çal-çalğılar çaldırıp:</i>	<i>Çan çalgılar çaldırıp,</i>
<i>Kün davulbaz dınkıtıp</i>	<i>Deri davulbaz gümbürdetip,</i>
<i>Dum-dumbaklar ordırıp,</i>	<i>Davullar vurdurup,</i>
<i>Tuy-tamaşa kıldırıp</i>	<i>Toy-tamaşa kıldırıp,</i>
<i>Kalasına yünälde</i>	<i>Şehrine yöneldi.</i>

(İdegey Destanı, 1998: 99)

Tatar halkının “*Usak Yafrakları*” (“Kavak Yaprakları”) adlı efsanesinde ise çok eski dönemlerde ortaya çıkan ve Tatarlar tarafından *kuray* olarak adlandırılan (Türkiye Türkçesinde ise karşılığı kaval) bir çeşit çalgıdan bahsedilir. Efsanede anlatılanlara göre başarılarından başı dönen bahadır Ali, sevgili karısı Fatma üzerine kuma getirir. Fatma bu duruma çok incinir. Kederini kime anlatacağını bilemeyen Fatma, kavak ağacına sarılıp ağlar. Ama ağlayarak teselli bulsa da içini yakan kederden bir türlü kurtulamaz. Sonunda o, ağaç dibinde yeşeren kamışı koparıp *kuray* yapar ve çalmaya başlar. Efsaneye göre, Fatma'ya kadar *kuray* çalan kimse olmamıştır. Bu efsanede *kuray* çalgısının insanın incinen ruhuna teselli bulma amacı ile yaratılması anlatılırken, artık onun hangi malzemedен yapılmasının da açıklanması önemlidir: *Kuray*, kamıştan yapılır (THİ, Rivayatlär Häm Legendalar: 1987: 238). Ama *kuray*, *kuray* adlı bitkiden de yapılır. Bu bitki, 100–150 cm büyür ve temmuz ayında şemsiye şeklinde çiçek açar. Eylülde çiçek ve yapraklarını döküp sarı renge dönüşür ve rüzgârda özel bir ses çıkarır. *Kuray* bitkisi halk türkülerinde de anılmaktadır:

<i>Ağıydel buyında yalğız kuray,</i>	<i>Akidil boyunda yalnız kuray,</i>
<i>Kunıp sayrıy şuña ber turgay</i>	<i>Ona konup öter bir turgay.</i>

(Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 313)

<i>Cillär issä, kuray selkenä)</i>	<i>Rüzgâr eser kuray sallanır...</i>

(Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 296)

Sararan *kuray* bitkisi toplanıp güneşin ışıklarının değmediği kuru bir yere serilir. *Kurayın* gövdesinde iğne başı kadar delik dahi olmamalıdır. Çünkü böceklerin delik-deşik ettiği *kuray*, çalmaya yaramaz.

Kuray üvez, kartopu, fındık gibi ağaçlardan ve ıhlamur kabuğundan da yapılabilir. Bük ve kayın ağacından yapılan *kurayın* daha dayanıklı olduğu da bir gerçektir. Ayrıca *kuray*, eskiden içi boş kemikten ya da hayvan boynuzundan da yapılmış. Son zamanlarda demirden, bakırdan ve alüminyumdan yapılan *kuraylar* da kullanılmaktadır (Tatar Ensiklopediya Süzlege, 2002: 370). Fakat onların dişlere ve ciğerlere zararlı olduğu söylenilir. *Kuray*, Tatar ve Başkurt Türklerinin vazgeçilmez çalgılarından biri sayılmaktadır. Bunun nedeni, belki de onun yapım malzemesinin her zaman elin altında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Eskiden köyde yaşayan ustalar, *kurayı* sayısız şekilde yapar ve çok cazip bir ücrete çarşıda satarlarmış. Fakat Tatarlarda *kuray* çalan şahıslar, her zaman kendi çalgılarını kendi yapmaya özen göstermişlerdir. *Kuray* çalgısı nasıl korunmalı? Bazı insanlar, çalmadan önce *kurayı* hafifçe ıslatırlar. Çalmayı tamamlayınca da onu açık bir mekânda havalandırmaya bırakırlar. Toz, nem ve pastan korumak için de özel kutuya koyarlar. Bu kutuda *kurayın* havalanması için mutlaka iki deliği de olmalıdır. Sıcak ortamda ve güneş ışıkları altında asla bırakmazlar çünkü *kuray*, sıcaktan yarılabılır. Kendi *kurayını* kimseye vermemek ve başkasının *kurayını* da kullanmamak ise, sağlık için son derece önemlidir. *Kurayın* gövdesinde oyulan deliklerin sayısı iki, altı, nadiren dört ve beş olabilir. En eski çağlarda kullanılan Tatarlara özgü *kurayın* sadece iki deliği olmuştur. Altı delikli *kuray*, daha yakın dönemlere aittir (Tatar Ensiklopediya Süzlege, 2002: 370). *Kurayı* çalarken nefes, burundan alınıp ciğerlerden *kuraya* üfleyip dışarıya atılır.

Kuray çalanlar genelde erkekler olmuştur ama onu çalan kızlara da rastlanabilir. “*Kuray Uynıy Kızlar*” (“*Kuray Çalar Kızlar*”) adlı bir Tatar halk türküsünde bu hususta böyle bir bilgiye rastlarız:

...*Kırlar, urmannar, bolınnar*
Çâçâklârgâ çumğanda şul,
Kuray uynıy kızlar kelâttâ

Kırlar, ormanlar, çayırlar
Çiçekle dolduğu zaman
Kuray çalar kızlar kilerde

Cırlarsıñ da şunda yıllarsıñ da...
Sağışlarıñ bulsa bigrâk tâ

Söylersin de ağlarsın da o an
Hele hüznü olursan...

(Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 176)

Kuray çalmak, muhtemelen daha çok gençliğe özgü bir eğlence sayılmış. Çünkü, örneğin “*Çura Batır*” adlı destanda *Çura Batır*, gençliğini hatırladığı zaman, *kuray* çaldığını da anmaktadır:

Tav sırtların kiçkändä:
Saba cile iskändä
Yaşlegemne iskä töşerdem:
Çüldä kuray örgänem...

Dağ sırtını geçerken
Sabah yeli eserken
Hatırladım gençliğimi:
Çölde kuray çaldığımı...

(*Çura Batır*, 1993: 44)

Kuray ile ilgili Tatar atasözleri de mevcuttur:

Kurayını kaybeden düdükle yetinir;

Yarık kuray çalınmaz;

Başkasının kurayına oynamak

(THİ Mäkallär Häm Äytemnär, 1987: 457–458)

Eski dönemlerden günümüze kadar ulaşan yumuşak sesli *kuray*, uzun, hüzünlü, efkâr dolu halk türkülerine eşlik etmekte ya da bu tür melodileri çalmakta eşi benzeri olmayan bir tür çalgıdır. Başka hiçbir çalgı böylesine mükemmel bir şekilde dinleyiciye Tatar ahenginin zenginliğini ulaştıramaz. *Kuray* sesinde bir çeşmenin efkârlı akışını, ancak dağlara ve yaylalara özgü düşünceli sükûneti, sabah esen yeli ve rüzgârda nehir boyunda yavaşça hışırdayan kamışları duyabiliriz.

Çok nadir olsa da günümüzde hâlâ türkü söyleyen bir sanatçıya eşlik eden *kuraycıya* rastlayabiliriz. Ama *kuray*, daha çok yalnız başına çalınır. Şunu da söylemek gerekir: *Kuray*, günümüze ulaşan öz Tatar çalgısı olmasına rağmen, onu çalan ustalar her gün biraz daha azalmaktadır. Bu yüzden bu çalgının gençler tarafından kullanılması, ayrı bir sevinç vermekte. Örneğin, Türkiye'nin Konya şehri civarı Tatar köylerinin birine güvey gelen Tatar genci Fenis Zıyalı'nın günümüzde Türkiye'de *kuray* çalmasını bilen ve bütün millî bayramları bu çalgı sesi ile renklendiren tek Tatar genci olduğunu söyleyebiliriz.

XVII.-XIX. yüzyıllardan itibaren Tatarlarda öz çalgılardan ziyade, üstünlük *ckripka* (keman) ve *garmun* (akordeonu andıran bir çeşit çalgı) gibi Avrupa kültüründen alınan müzik aletlerine verilmeye başlanır. Örneğin, "Alpamşa" adlı masalın son dönemlere ait bir sürümünde darda kalan kahraman artık destan versiyonunda olduğu gibi *dumbra* değil *skripka* çalmaktadır. Ama müzik aletinin çalındığı durum tabii aynı kalır. "Ahmetsafa" adlı günlük hayat ile ilgili bir rivayette de kahramanın akşamları çok güzel *skripka* çalması ve etrafına gençleri toplaması anlatılıyor (THİ, Rivayatlär Häm Legendalar, 1987: 217) XVII.-XIX. Yüzyıllarda *skripka*, Tatar Türkleri arasında en tutulan bir çalgı türü olmaya başlar. O dönemlerde neredeyse her altı insandan biri keman çalarmış. Bu hususta Tatar yazarı Taciddin Yalçıgol "Risalei-Azize" adlı eserinde bilgi vermektedir. XIX. Yüzyıl sonuna doğru *skripka* ile *garmun*, mektep ve medrese öğrencileri tarafından da çok severek kullanılır. Fakat o dönemde imamlar, müzik aletleri çalmayı günah diye ilan ettiklerinden dolayı, müziğe olan sevgi ayrı bir cesaret gerektirmiştir.

Skripkayı yapan ustalar, Tatarlar arasında da olmuştur. Bu çalgının gövdesini ağaçtan, tellerini de genelde kuzu bağırsaklarından yaparlarmış. Bir türküde *skripkanın* özellikleri ile ilgili böyle söylenmektedir:

Skripkamniñ taktası,

Dürt kılı bar tartası

Kemanımın tahtası,

Dört teli var çalınacak.

(THİ Tarihi Häm Lirik Cırlar, 1988: 270)

Skripkayı genelde erkekler çalarmış. Bu müzik aleti daha çok panayırlarda sayar sanatçıları tarafından çalınmış. XIX. Yüzyılda panayırlarda tanılan bazı *skripka* çalma ustalarının adları günümüze ulaşır Tatar sanat müziği tarihinde özel yer almış durumdadır. 1905 yılı Rus inkılabı sonrası, Tatarların yaşadıkları hemen hemen bütün büyük şehir ve kasabalarda tiyatro ve müzik toplulukları oluşmaya başlar. Bu toplulukları organize eden ünlü sanatçı, yazar ve şairlerin sanat akşamları düzenlediği ve bu topluluklarda *skripka*, *dumbra*, *mandolina*, *kuray*, *kubız* ve *garmun* gibi müzik aletlerinin çalındığı bilinmektedir.

XIX. yy. ortalarında İdil boyu halklarının hayatına giren yeni bir müzik aleti de *garmun* olmuştur. XIX. yy. 60'lı yıllarında *garmun*, artık bütün köylülerin gözdesi olur ve her köyde sevilerek çalınmaya başlar. Ayrıca Tatarlar arasında *garmunun* "italyanka" ya da Tatarların dilinde "*talyan garmun*" diye anılan türü tutulur ve ün kazanır. Bu tür *garmun*, Vyatka vilayetinde üretilir, daha sonraki yıllarda Kazan'da da yapılmaya başlar. XIX. yy. başında Avrupa'dan giren bu çalgı, XIX. yy. ortalarında Rusların, Tatarların ve bu coğrafyada yaşayan başka birçok milletin öz çalgıları kadar benimsediği bir çalgı olmuştur. Bunun nedeni, *garmunun* hiçbir başka çalgı ile beraber kullanmadan tek başına dahi ses zenginliği vermesidir. Tabii, kolayca taşınabilmesi ve öğrenme tekniğinin de basit olması, diğer önde gelen faktörler arasında sayılabilir.

Geniş kullanımı sonucunda *garmun*, birçok geleneksel Tatar çalgıların arka plana atılmasına neden olur. XX. yy. başında *garmun* artık Tatar köylerinde vazgeçilmez ve neredeyse kullanılan tek çalgı durumundadır. Tatarlar, *talyan garmun* yanında kenarlarına ziller takılı *Saratov garmununu* da severek kullanmaktadırlar. Bu çeşit *garmun* daha çok Astrahan ve Orenburg Tatarları arasında yaygındır. Ayrıca, Tatarlar tarafından büyükten küçüğe sıralanan *garmunlar* da sevilerek kullanılmaktadırlar. Ama şunu da söylemek gerekir ki, şarkı söyleme ve oynamaya eşlik etmede *garmunun* eşi benzeri olmasa da nefesi uzatıp söylenen hüzün dolu halk türkülerine eşlik etmeye *garmun* pek elverişli değildir.

Halk türküleri ve mânî söylemeye çok uygun olan *talyan garmun* bu nedenden dolayı en çok türkülerde ve mânîlerde anılır. *Talyan garmun*, günümüzde de Tatar halkının favori müzik aletlerinden biri olma özelliğini koruyor. Fakat zamanla, onun yerini artık *bayan* ve *akordeon* gibi çalgılar almaya başladı. Ama buna rağmen günümüzde de birçok sanatçı ve halk müziği topluluğu bu çalgıya üstünlük vermektedir. Ayrıca, Tatar Türklerinin hiç bir millî bayramı (*Sabantuy*, *Narduğan*) ve hiç bir geleneği (*Boz Ozatu*, *Kaz Ömäse*, *Avlağıy*, *Soldatka Ozatu*, *tuy*, *duslık mäclese*) *garmun* çalmadan, müziksiz ve oyunsuz düşünülemez. Tatar olan birini tasvir etmemiz gerektiği zaman göz önüne her şeyden önce başına *tübetey* ya da *kelepüş* adı verilen millî şapka giyen ve eline *garmun* alan biri gelir. Ayrıca Tataristan ile Rusya'nın çeşitli şehirlerinde yaşayan ve bu çalgıyı çalan ustaları tespit etme amacı ile Kazan'da Cumhuriyet Bayramı olarak kutlanan 30 Ağustos gününde, on beş yıldır "*Uynağız, Garmunlar!*" ("Çalınsın Garmunlar!") adında bir festival de düzenlenmektedir. Çeşitli tarihlerde Türkiye'ye göç etmek zorunda

kalan Tatarlar da en zor şartlarda bile kendileriyle evlerinden semaver ile birlikte *garmunlarını* da alıp getirmişler ve Türkiye’de yaşayan Tatar ailelerinin büyükleri bugün de bayramlarda bu çalgıyı çalmaya devam etmektedirler. Örneğin Eskişehir’de yaşayan ve 80 yaşında olan Nazmiye İrden Hanım, bugün de yaşına bakmadan çok güzel *garmun* çalmaktadır.

Garmunun ortaya çıktığı devri gözde bulundurursak, bu çalgının ismi, masalların daha yakın dönemlere ait olanlarında anılmaktadır. Meselâ Tatar halkının tılsımlı masalları içinde bir masalın adı da “*Ut Garmuni*” (“Alevli Garmun”) olarak geçer. Bu masalda bir kocakarı, kahramana “Her şeyin iyi de tek bir alevli *garmunun* eksik” der ve kahraman, alevli *garmunu* aramak için yola koyulur. Daha erken dönemlerde yaratılan, yukarıda andığımız “Kuş Arayan Han Oğlu” adlı masalda da aynı motif geçmektedir. Orada da zorlukları yenip getirilmesi gereken nesnelere biri, çalgıydı. Fakat doğal olarak orada *dumbra* dile getirilmekteyken, artık daha yakın bir dönemde ortaya çıkan “*Ut Garmuni*” masalında *dumbranın* yerini *garmun* almaktadır. “On İki Yiğit” adlı masalda da *garmundan* bahsedilir. Burada babasına rüyasını söylemediği için evinden kovulan oğul, yol üzerinde olan bir yemekhaneye girip karnını doyurunca, bu hanenin sahibinden *garmun* vermesini ister ve o kadar güzel ve efkârlı çalar ki, bu adam, yiğidi kendi yemekhanesine işe alır. Yiğit, misafirler karınlarını doyurduktan sonra, *garmun* çalıp onların gönlünü eğlendirir. Evinden kovulan yiğit, *garmun* çalarken içindeki bütün keder ve sıkıntısını da boşaltmış olmalı ki onun besteleri dinleyicileri bu kadar etkiler. Bu masaldan da gördüğümüz gibi *garmun*, sofraya kurulunca, meclislerde yemek sonrası gönül açmak için kullanılır. Ayrıca masallarda da destanlarda olduğu gibi müzik aleti çalma, kahramanın sıkıntılarını dışarıya vurma amacı ile kullanılır ve onu başkalarından farklı kılan bir hüner olmaya devam eder.

Ama *garmun*, halk edebiyatı ürünleri içinde yukarıda da andığımız gibi daha çok türkülerde ve mânilerde yer almaktadır. Bu doğaldır, çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi, *garmun*, ayrıca onun *talyan garmun* diye anılan türü, meclislerde mâni ve türkülerle eşlik etmek için çalınır. Bunun örneğini türkülerde görebiliriz. Tatar halkının en sık söylenen “*Comğa*” (“Cuma”) türküsünden örnek verelim:

*Moñlı kiçtä talyan garmun
Kemnär uynatır inde?
Sin bulmağaç, küñelemne
Kemnär uyatır inde?*

*Akşamları talyan garmunu
Kimler çalar artık can?
Sen olmazsan gönlüme
Kimler verir heyecan?*

*Garmuniñni tartıp uyna
Ürlärgä mengändä dä;
Onitasım yuk ülgändä dä,
Gürlärgä kergändä dä*

*Garmunu çekerek çal
Yükseklere çıkarken.
Unutamam hem ölürlen:
Hem mezara girerken.*

(THİ Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 373)

Cäyneñ matur kiçlärendä *Yazın güzel akşamları*
Yañğırty talyan moñnarı *Duyulur efkârlı garmun.*

(THİ Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 373)

Talyan garmun manilerde de sık anılır:

Talyan garmun uynıy-uynıy *Talyan garmunu çalarak*
Çıktılar uram aşa; *Geçtiler sokaklardan;*
Talyan garmun tavişları *Talyan garmunun sesi*
Kayğımni urtaklaşa. *Efkârımı dağıtır.*

(THİ Kıska Cırlar, 1976: 68)

Bez yöribez uramnarda *Biz yürürüz sokaklarda*
Talyan garmunnar totıp; *Talyan garmun çalarak;*
Bezneñ hâlne keşe belmi, *Bizim hali kimse bilmez,*
Bez yöribez ut yotıp *Bizler alev içinde.*

(THİ Kıska Cırlar, 1976: 90).

Manilerde *garmunun* sadece çeşitleri değil, onu çalma tekniği (beş parmakla), gövdesinin rengi, orta kısmının uzatılarak yani çekerek çalınması gibi unsurlar da dile getirilir:

Garmun bäläkäy bulsa da *Garmun çok küçük olsa da*
Uynıy biş barmak kına; *Çalar onu beş parmak;*
Sine uylap sarğayamın *Sen diye benzim soluyor;*
Sizdermi, salmak kına. *Zor bu derde dayanmak.*

Garmunlarda zäñgär kürük, *Garmunun ortası mavi,*
Tayana kürmä berük; *Aman ona yaslanma;*
Çit illärdä yalğız başıñ, *Gurbet elde yalnız başın*
Aldana kürmä berük. *Aman canım aldanma.*

Garmuncılar garmunların *Garmuncular garmunları*
Uynıylar tartıp-tartıp; *Çalıyorlar çekerek;*
Berençe koşlar – sanduğaç, *En güzel kuş bülbül olur,*
Sin alardan da artık. *Bana ise sen gerek.*

(THİ Kıska Cırlar, 1976: 240)

Köylerde *garmun* çalan bir yiğit, her zaman kızların gözdesi olmuştur. Tatarlarda hiçbir bayram, imece, oturma ve akşamüstü çayırlarda toplanıp oyun oynamalar *garmun* çalan yiğitlerden ayrı düşünülemez. Eline *garmun* alıp, etrafına gençleri toplayıp sokak sokak dolaşan ve kızların oturduğu evin penceresine yaklaşarak *garmun* çalıp türkü yakan bir yiğit, bütün zamanlarda Tatar kızlarının tatlı rüyası olmuştur:

*Uram urıybız äle,
Garmun uynıybız äle*

*Sokaklarda dolaşıp
Biz garmun çalmaktayız.*

(THİ Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 373)

Ayrıca, Tatarlarda halk arasında *garmun* çalan bir yiğit, başkalarından daha duygusal olduğundan dolayı, rakibi olmayan bir sevgili olarak da düşünülmektedir:

*Bezneñ avıl kılubınıñ
Kıybla yakta işege;
Söymä garmunçı yegetne –
Kati bula ğıyşığı*

*Köyümüz kulübünün
Kıbleye bakar kapısı;
Sevme garmuncu yiğidi -
Aşkı olur yakıcı.*

(THİ Kıska Cırlar, 1976: 307)

*Garmunçını yaratam min,
Garmunçı minem yarım;
Garmun baskan barmakları
Sayın mähäbbät anıñ.*

*Garmuncuyu sevdim ben,
Garmuncudur sevgilim;
Garmun çalan her parmağı
Kendisidir sevginin.*

*Garmunçılar garmun uynıy
Biş barmakların tezep;
Nigä garmunçılar buldıñ
Üzäkläremne özep*

*Garmuncular garmun çalar
Beş parmağını dizip;
Neden garmuncu oldun sen
Ateşe atıp bizi.*

(THİ Kıska Cırlar, 1976: 241)

Anne ile kız arasında geçen konuşmayı anlatan bir türküde de kız ne dükkân sahibine, ne de elma satan birine gelin gitmek ister. Onun tek istediği, *garmuncu* ile evlenmektir:

— *Änkäy, başım bigräk avırıy...*

— *Anneciğim, başım ağrıyor...*

— *Ni buldı ikän bāğremä,
Ni bildi ikän bäbkämä?
Almaçığa birermen,
Alma aşap torırsıñ.*

— *Ne oldu ki ciğerime,
Ne oldu kuzucuğuma?
Elma satana vereyim,
Doyunca elma yiyesin.*

— *Ay-vay dimäymen,*

— *Ah-vah demem ben,*

— *Almaçını söymäymen.*

— *Elmacıyı sevmem ben.*

— *Änkäy, başım bigräk avırıy...*

— *Anneciğim, başım ağrıyor...*

— *Ni buldı ikän bāğremä,
Ni bildi ikän bäbkämä?
Garmunçığa birermen,
Garmun uynap torırsıñ,*

— *Ne oldu ki ciğerime,
Ne oldu kuzucuğuma?
Garmuncuya veririm,
Garmun çalar durursun.*

—Ay-vay diyamen,

—Ah-vah derim,

Garmunçını söyamen(THİ Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 332) *Garmuncuyu severim.*

Ayrıca, *skripka* ile *garmun* son dönemlerin ürünü olup meclislerde de yan yana çalındıklarından dolayı, atasözleri ve türkülerde de bir arada anılmaktadırlar:

Atasözünde:

“*Skripka ile garmun farklı olsalar da efkârı aynıdır*”

(THİ Mäkallär Hâm Äytemnär , 1987: 457)

“Garmunçı” türküsünde:

Garmun belän bergä uynıy

Garmunla aynı an çalar

Skripka kulları;

Skripka telleri;

İsem kitä garmunçığa:

Şaşırıyorum, garmuncunun

Nişek talmy kulları?

Nasıl yorulmaz elleri?

(THİ Tarihi Hâm Lirik Cırlar, 1988: 367)

Yukarıda adları anılmış çalgılar hariç Tatarlarda eskiden başka bir müzik aleti daha çalınmaktaydı. O, kanuna benzer bir çeşit saz ve onun adı *göslädir*. Bu çalgıya ancak Kreşin Tatarlarında (zorla Hıristiyanlaştırılmış Tatarlarda) rastlanır. Ayrıca, onu sadece bayanlar çalar ve bu hüneri kızlarına öğretmeyi bir görev bilirler. *Göslä*, köy havaları ve oyun türküleri çalmak için elverişlidir. Ayrıca, her köyde bu çalgıyı yapan ve çalan ustalar vardır. Ne yazık ki Tatarların bu gibi geleneksel çalgısı da gözümüzün önünde kaybolmaya yüz tutmuş durumdadır. Tataristan’ın başkenti Kazan şehrinden Kuzeye doğru elli-altmış beş km. uzaklıkta bulunan Arça ve Baltaç ilçeleri köylerinde yaşayan Kreşin Tatarları arasında bu çalgıyı çalma geleneğine büyük kuşakta hâlâ rastlanmaktadır. Ama Tatar halk edebiyatı ürünleri içinde bu çalgı ile ilgili bir bilgiye ne yazık ki ulaşamadık.

Yukarıdaki örneklerden gördüğümüz gibi, Tatar Türklerinin bugün kullandıkları geleneksel çalgıları genel olarak iki tane olup onlardan ancak biri – *kuray*- öz Tatar çalgısıdır. Tatarların millî kimliğini belirleyen ikinci bir müzik aleti ise Avrupa medeniyetinden benimsenmiş *garmundur*. *Kubız, dumbra, sornay*, saz ve *tanbur* gibi çalgılar da ne yazık ki günümüzde halk tarafından kullanılmaz olduklarından, onlara artık halk müzik topluluklarında ancak görebiliriz. Örneğin, bu geleneksel çalgıları halka yeniden kazandırma amacı ile çalışmalar yapan bir halk müzik topluluğunun adı da “Sornay”dır. Günümüzün müzik okullarında üstünlük maalesef piyano, *skripka*, *gitar* ve *bayan* gibi Avrupa kültürüne özgü olan müzik aletlerine verilmektedir. *Garmun* çalmayı, tıpkı *kuray* çalmayı olduğu gibi, hâlâ yetenekli köy gençleri kendiliklerinden öğrenmektedirler.

Sonuç

Sonuç olarak söylemek istediğimiz, Tatar geleneksel çalgılarının halk edebiyatındaki görünüşleri bizlere önemli bilgiler sunmaktadırlar. Mitolojik hikâyeler, efsaneler, masallar, destanlar, türküler ve mânilerin aracılığı ile biz bir Türk boyu olan Tatar Türklerinin en eski dönemlerden bugüne kadar çaldıkları müzik aletleri ile ilgili zengin bilgi edinebiliriz. Halk edebiyatı ürünlerinde geçen çalgı adları, onların hangi malzemeden yapıldığını anlatan ve dış görünüşleri ile ilgili detaylar, bu çalgıların ortaya çıkma nedenleri, çalındığı durumlar ve ortamlar Tatar halkının kültürel hayatını araştıran ve ayrıca çalgılarla ilgili araştırma yapan bilim adamları için değeri biçilmez bir kaynaktır. Bu bilgilere dayanarak, günümüzde halk müzik toplulukları da Tatar halkının en eski dönemlerde sahip olduğu çalgıları halka yeniden kazandırma çabası içindedirler. Ayrıca, bu çalgıların birçoğunun başka Türk boyları için de ortak olması, Türk dünyasının bütünlüğünün başka bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

Güney, Eflatun Cem.“**Folklor ve Halk Edebiyatı**”, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1971, sf.43

“**Çura Batır. Tatar Halık Dastanı.**” Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1993.

“**İdegey Destanı.**” Türksoy Yayınları, Ankara, 1998.

Muzikalnoye Naslediye Kazahstana (1999) <http://musicheritage.nlrk.kz/?text=63.txt>

“**Tatar Entsiklopediya Süzlege.**” Tatar Entsiklopediya İnstitutı, Kazan, 2002.

“**Tatar Mifları.**” II. Kitap. G. Gylmanov hikäyalävendä. Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1999.

“**Tatar Halık İcatı. Dastannar .**” Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1984.

“Tatar Halık İcatı. Mäkallär Häm Äytemnär.” Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1987.

“Tatar Halık İcatı, Rivayatlär Häm Legendalar.” Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1987.

“**Tatar Halık İcatı. Tarihi Häm Lirik Cırlar.**” Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1988.

“**Tatar Halık İcatı. Äkiyatlä.**”1. kitap. Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1971.

“**Tatar Halık İcatı. Kıska Cırlar. (Dürtyullıklar)**” Tatarstan Kitap Nəşriyatı, Kazan, 1976.